

Paleolitik dönemde insanın ölümle ilk randevusu

Prof. Dr. Akif Tan

1961'de Ankara'da doğdu. 1985 yılında Gülhane Askeri Tıp Fakültesi'ni bitirdi. 1990'da GATA Genel Cerrahi AB Dalı'nda uzmanlık eğitimi aldı. 1996 yılında GATA Genel Cerrahi Ana Bilim Dalı'nda yardımcı doçent olarak göreve başladı. 2002 yılında doçent oldu ve 2004 yılında Kıdemli Albay olarak emekliye ayrıldı. Uzun yıllar Özel İstanbul Medipol Hastanesi Genel Cerrahi Kliniğinde görev yapan Tan, halen Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalında görev yapmaktadır. Dr. Tan evlidir ve 2 çocuk babasıdır.

Her canlı doğar, büyür ve ölür. Bu bilinen genel bir kuraldır, ama canlılığının farkında olan (idrak eden) sadece insandır. Bu gün "Canlılığın kanıtı nedir?" diye sorulduğunda birçok şey söylenebilir ama en gerçek kanıt herhalde "ölüm"ün kendisidir. Epikuros'un "Biz varken ölüm yoktur ve ölüm varken biz yokuz" diye açıkladığı ölüm ve kendinin farkında olma kavramları bu konuda bize bir adım attırır da ölüm, hayatın tam karşılığı olamaz. Çünkü ölüm, tam olarak ancak "doğum" karşılığında kullanılabilir. Ölüm bir süreci değil bir eylemi veya bir vakıayı anlatır bize. Bu haliyle de doğumun karşılığı ölüm olur ama hayatın karşılığı ölüm olamaz. Hayatın karşılığı, ölümle başlayan diğer bir hayat olabilir ancak. Yani dünya hayatının doğum, ahiret hayatının da ölümle başladığını söylemek daha doğru olur. Terminolojik bu kısa açıklamadan sonra ölümün insana öğrettiği gerçeklik ise canlılık ya da hayattır demek mümkün olur.

İnsanın yaşamın olduğu gibi ölümün de farkında olması önemlidir. Hayali'nin "*ol mahiler derya içredir deryayı bilmezler*" dediği gibi nasıl balıklar deryadan başkasını bilmedikleri için deryayı da bilmezlerse, hayatın farkında olabilmemiz için ölümü biliyor olmamız gerekir. Çünkü her canlı, aslında canlı olanın kaybedilmesi olduğunu fark ettiğinde sadece ölümün değil canlı olmanın da farkına varmıştır. Canlılığının farkında olan tek canlı insandır. Peki, ama insan acaba milyonlarca yıl içerisinde, yeryüzünde görülmeye başladığı, biyolojik evrimi sırasında ve daha sonraları da sosyolojik ya da kültürel evrimi sırasında ne zaman yaşamın ya da ölümün farkına varmış ve

bu gerçeklerle yaşamayı öğrenmiştir. Daha doğrusu bu farkında olma süreci nasıl başlamış ve nasıl devam etmiştir?

4,5 milyar yıl yaşındaki dünyamızda, yüz milyonlarca yıl geçmiş, çeşitli tektonik hareketler, atmosfer ve iklim olayları yaşanıp ancak 500 milyon yıl önce edikara faunası ve kambrien patlamasıyla dünyada canlı hayatın başladığını, sular-daki ökaryotlardan, balıkların, anfibilerin oluştuğunu, kara bitkileri ve daha sonra yapraklı, çiçekli bitkilerin yerini alması ile karada da sürüngenler çağı ve kuşların geliştiğini biliyoruz. Oysa bu kadar uzun zaman içerisinde insanın ortaya çıkışı, ancak 4-5 milyon yıl önce gibi çok kısa bir zamana, hatta insanın yerleşik neolitik hayata geçişi (yeni taş çağı) ise 10 bin yıla ve yazının bulunması ile yazılı tarih içinde insanın ancak 5 bin yıl geçirmesi gibi çok küçük bir zaman aralığına sığmaktadır. İnsanın Afrika savanlarında ilk görüldüğü yıllardan Australopitcus (maymunumsu) halinden hominid (insanımsı) haline geçişi birkaç milyon yılı bulmuştur. Yani şempanze türleri ile kromozomlardaki % 98,8 benzerliğe rağmen % 1,2 için milyonlarca yıl geçmesi gerekmektedir.

İnsanın jeolojik devir olarak senozoik dönem adı verilen bu dönemde 2 milyon yıldan günümüze kadar olan döneme pleistosen ve son on bin yıla da holosen periyod adı verilirken, insanın taş alet yapımına başladığı bu 2,5 milyon yıl öncesinden itibaren durumunu belirlemek içinde paleolitik ve neolitik dönem tanımları kullanılmaktadır. Bu tarih sürecinde en çok kabul gören tanımlamalarıyla; 2,5 milyon yıl öncesi "homo" türünün ilk görüldüğü tarihten başlatılarak alt paleolitik (eskitaş çağı)

olarak adlandırılır. 300 bin yıldan 50 bin yılına kadar orta paleolitik adı verilir, 50 bin ile 10 bin yılına kadar da üst paleolitik dönem olarak tanımlanır. Bundan sonrası ise avcı-toplayıcılıktan, tarım yapan, hayvanları evcilleştiren sosyalleşmiş insan yani homo sapiens sapiens olarak günümüze uzanan insanın yeryüzündeki sürecidir ve neolitik (yeni taş çağı) dönemi olarak tanımlanır. Paleolitik dönemde insanın homo habilis (alet yapan insan) ve 1 milyon yıl öncesinde artık dik durup yürüyen homo erectus (dikilen insan) ve 200 bin yıl kadar önce de homo sapiens (düşünen insan) haline evrildiğini biliyoruz. 200 bin yıldan sonra araya homo sapiens neanderthalensis, homo sapiens heidelbergensis gibi farklı türler girse de önce cromagnon insanı ve sonunda da homo sapiens sapiens ile günümüz insanının geliştiği artık tüm antropologlarca kabul görmektedir.

İnsandan önce çeşitli canlı türlerinin, kıtaların büyük kıta (pangaea) halindeyken de, göktaşı yağmurları ve volkanik patlamalar gibi katastrofler yaşanması ile de birkaç defa canlı türlerinin, tam bir yok oluş yaşadıklarını ama buna rağmen yeryüzünde evrimin devam ederek Afrika kıtasının doğusundaki büyük yarık vadisinde (great lift valey) ve Güney Afrika'da sonunda bir şekilde insanın ortaya çıkıp kendi türünün bütün bu zor şartlara, doğadaki değişimlere, iklim değişikliklerine, diğer yırtıcı hayvanların yok edici etkisine rağmen hayatta kalmayı başardığının canlı kanıtı, bu gün dünyayı alabildiğine egemenliği altına almış ve tüketmeye de başlamış günümüz insanı olarak bizleriz.

İnsanın Afrika düzlüklerinde ağaçtan

inmesi ile başlayan öyküsünde ateşi yaklaşık 1 milyon yıl önce fark etse de kontrol altına alması ancak 500 bin yıl öncesini bulmakta, 3 milyon yıl önce volkanik küllerde bıraktığı ayak izlerinde yavaş yavaş dikilmeye başladığının izleri görülse de 2 milyon yıl önce taş baltalar yapmaya başladığı, leşçilikle başladığı serüveninde sonraları toplayıcı daha sonra avcı ve nihayet avcı-toplayıcı olduğu ama 10 bin yıl öncede tarım yaparak ve hayvanları ehlileştirerek yerleşik düzene geçtiği, böylece şehirlerin devletlerin hatta imparatorlukların kurulduğu ve metalürjiyi, yazıyı ve de tekerleği hayata dahil ettiği tüm sosyal antropologlarca da kabul edilmektedir.

Doğu Afrika'da ormandan savanlar inmesi ile iki ayağı üzerinde dikilmesi ve ölü hayvanları alet yaparak daha verimli beslenme için kullanmaya başlaması yani artık insana doğru daha ciddi bir gidişatın başladığı dönemlerde, doğa ile mücadele ederken sık doğurmayan, vahşi dünyada ancak akıllı ve yapabildiği aletlerle giyinmeyi, barınmayı başararak cinsinin devamını sağlayan bir yaşam içindeyken hayatta kalma süresi 20 yıl veya biraz daha fazlaydı. Yani bu güne göre söylersek ortalama yaşam süresi 20 yıldır. İnsan yavrusu en uzun büyüme süreci olan, kendi kendine yiyecek bulmak ve hayatını devam ettirmek için canlılar içerisinde en uzun süreyi geçiren bir türdür. Buna rağmen çevre koşullarına uymak yerine çevreyi kendine uydurmayla başlaması ve bu sayede kendi türünü sürdürmesi mümkün olmuştur.

Yaklaşık 1,8 milyon yıl önce yani üst paleolitik dönemde Tanzanya ve Turkana civarındaki volkanik arazilerde insanın homo habilis olarak el baltası, mızrak gibi basit aletler yaptığını biliyoruz. Bunlara, aletlerin arkeolojik buluntularının görüldüğü yerlerden dolayı Oldovien ve aşölyen endüstrisi denilmektedir. Bu çok uzun yıllar kullanılan ilk aletlerden sonra kesici ve delici daha gelişmiş aletlerin yapılması yaklaşık 1- 1,5 milyon yıl sonrası bulmaktadır. Artık insan iki ayağı üzerindedir ve homo erectus olarak isimlendirilmiştir. Mağaralarda ateşte kızartılarak daha uzun süre korunabilen yiyeceklerle beslenmektedir, yonga teknolojisini geliştirmiştir. 200 bin yıldan daha yakına gelmeye başladığımızda büyük sürülerin avlanmasına başlamış, kendisine mamut kemiklerinden barınaklar yapmaya, daha güçlü silahlar kullanarak uzman avcılık yapmaya başlamıştır.

Günümüze milyonlarca yıl önceden başlayıp, tarihsel olarak yaklaşırken, nasıl insan fiziksel (biyolojik) olarak bir değişim (evrim) geçiriyorsa, bunun tek tarafı olmadığını, çevresel faktörlerinde etkisini aynı zamanda sonuçlarını da değerlendirmek gerekmektedir. Şöyle ki bundan 2 milyon yıl önceden günümüze kadar yaklaşık dünyanın geçirdiği 4 büyük buzul çağı vardır ki bunlara Tuna nehrine dökülen nehir isimlerine atfen Günz, Mindel, Riss ve Würm isimleri verilir. Son buzul çağı olan Würm dönemi 75 bin ile 12 bin yılları arasındadır. Yani Avrupa'nın kuzeyini işgal eden son buzullar, 12 bin

insanoğlu 75 bin yıl önce ölümlerini gömmeye başladı. İlk ölü gömme işlemine nenderthal insanında rastlandı. Daha önce insan, ölümlerini öldükleri yerde bırakır, herhangi bir ritüel göstermezdi. Bu haliyle insan, artık bu dönemde ölümlerle birlikte bir başka hayatın varlığını da anlamış ya da kabullenmiş gibi görünüyordu. Hatta ölen insanın toprağının üzerine kırmızı boya serpilmesi, kırmızı rengin kanı gösterdiği ve sanki ölümden sonraki hayatın kanla, canlılıkla benzeştirilerek anlatılmaya çalışılması gibi yorumlanmaktadır. Artık ölüm, insanın gözünde bir mekân değişikliği gibiydi.

yıl önce yerini sulak ve bol yeşilli arazilere bırakmıştır. Evrim basamaklarını Güney ve Doğu Afrika'da geçiren insan, bu gün 3 defa Afrika'dan dünyaya yayılım dalgası göstermiştir. Birincisi 1 milyon yıl kadar önce homo erectus iken, diğeri yani ikinci göç 200 bin yıl önce Nenderthalisin Avrupa'ya taşınmasıyla sonuçlanan dalgaydı ve üçüncü göç dalgası da 100 bin yıl önce Afrika'nın doğusunda gelişmiş olan homo sapiens sapiens (günümüz insanı) Afrika'dan çıkışı ve yeryüzünde dağılışını gösteren son ve en önemli dalgadır.

Son buzul dönemine kadar insan avlanmayı geliştirmiş, buzul dönemi şartlarına uyum sağlamış, alet yapımında ve kullanmada uzmanlaşmış, yeryüzünde yüzbinler gibi bir çoğunluğa ulaşmıştı. Henüz konuşmaktan, sanatsal içerikli eşya yapımından bahsedilmese de simetri kavramını geliştirmişti ama yine bu tarihlerde yani 75 bin yıl önce ölümlerini gömmeye başlamışlardı. İlk ölü gömme işlemine Nenderthal insanında rastlanmıştır. Bu döneme Mausterien kültür dönemi denilmekte, bir taştan kopartılan ve yonga denilen parçaların, tekrar şekillendirilerek alet olarak kullanılmasıyla tanımlanmış ama figüratif sanatın henüz bahsedilmeyen bir dönemdi. Neanderthal insanı ilk defa 200 bin yıl öncesi dünyada görülmeye başlamıştı, iri kemikli ve beyin hacmi çok büyük bir türdü. Yaklaşık 30 bin yıl önce homo sapiensle birlikte 70 bin yıl geçirdikten sonra yeryüzünde tamamen kaybolmuştu. İnsanın ölüm karşısında en belirgin farklı davranışı da işte bu mezar yapımıyla ortaya çıkmıştı. Neanderthallerle başlayan bu ölenlerin gömülmesi, insanın ilk defa ölüm hakkında düşündüğünü, ona önemli bir anlam yüklediğini ve önem verdiğini göstermektedir. Daha önce insan, ölümlerini öldükleri yerde bırakır, herhangi bir ritüel göstermezdi. Bu haliyle insan, artık bu dönemde ölümlerle birlikte bir başka hayatın varlığını da anlamış ya da kabullenmiş gibi görünüyordu. Hatta ölen insanın toprağının üzerine kırmızı boya serpilmesi, kırmızı rengin kanı gösterdiği ve sanki ölümden sonraki hayatın kanla, canlılıkla benzeştirilerek anlatılmaya çalışılması gibi yorumlanmaktadır.

Artık ölüm, insanın gözünde bir mekân değişikliği gibiydi. Barınaklarında, daha çok mağaralarda bir çukur açıyor, ölüsünü törenle buraya gömüyordu. Ölü gömülürken bir cenin pozisyonu veriliyor, eller baş hizasına getiriliyor, dizler karna çekiliyordu. Ölümlerin yanına hayvan kemiklerinin, keçi ya da geyik boynuzlarının, mamut kemiklerinin konulması, sanki başka bir hayatta ölene yardımcı olsun diye konulan malzemeler olduğunu düşündürmektedir. Avrupa kıtasında bir mağarada neanderthal

mezarında, mezarın üstünün ayı kafası ile kaplı olması hem ayıya duyulan saygıyı hem de bu mezarın saygın bir figürle süslenerek önemsendiğini göstermesi açısından da önemlidir.

Neanderthallerin aile mezarlıkları olduğu da söylenebilir. Çünkü Fransa'da Le Moustier'de bir mezarda üç çocuk ve 2 erişkin iskeleti bulunmuştur. Aynı mağarada çok sayıda küçük çukur ve buralara konmuş yiyecek ve aletlerin bulunması da; aslında neanderthal insanının, insanda bir ruh anlayışına ve ölümden sonraki yaşamı için ölenleri uğurladığına dair ipuçları olarak değerlendirilebilir. Yine enteresan mezarlardan biri; Şanidar mağarasında (Ortadoğu), bir erkek iskeleti yanında 7-8 tür çiçek polenin bulunmasıdır.

60 bin yaşındaki bu mezar, yanındaki diğer mezarlarda iskeletlerin yanında başka bir malzeme bulunmayıp bu mezarın çiçeklerle doldurulmuş olması, gömülen kişinin toplumdaki saygınlığına ya da ona duyulan sevgide bir ayrıcalığının olduğunu göstermektedir. Ortadoğu'da Zagros Dağları eteğindeki bu mağarada bulunan cesetler ve özellikle bolca çiçeklerle gömülmüş bir neanderthal iskeleti bu mağarayı birçok yönden önemli hale getirmiştir. Öncelikle hem neanderthallerin hem de homo sapiensin birlikte belirli bir dönem yaşamış olduklarını iki farklı iskeletten anlamaktayız. Yine nasıl ki neolitik dönemde Ortadoğu'da insanlık için on binli yıllarda bir sıçrama gerçekleşiyse, yine insanın ölüsünü gömme, ona saygı gösterme ve bunu düzenli bir ritüel olarak uygulamaya, yani sosyalleşme ve öbür dünya anlamında toplumsal bir anlayışın yine bu bölgede başladığını söylemekte mümkündür.

Dünyaca tanınmış dinler tarihi uzmanı Mircea Eliade, dinsel inançlar üzerine yaptığı araştırmalarda, insanın ilk ölümlerini gömme ve mezarlık oluşturma eylemi üzerine araştırmalar yapmış ve mezarlıkların ölümden sonraki hayata olan inancın kesin kanıtları olduğunu ısrarla savunmuştur. Ölenlerin mezarı üzerine kırmızı boya serpilmesi ritüeli dünyada Avusturalya, Amerika, Avrupa ve Asya kıtalarında yaygın olarak izlenmekte olup, kırmızı renkle kanın, dolayısıyla canlılığın hayatın sembolize edildiği de açıktır. Aynı şekilde mezarlar oluşturulmaya başlanmasıyla mezarlara ölümlerin sosyal sınıf ya da tabakasına göre çeşitli farklı bir hayatta yanına alması düşünülen şeylerin konulması da, başka bir hayata hazırlanma şeklinde rahatlıkla yorumlanabilir.

Konuya bir de dinler tarihi verileri açısından baktığımızda Tevrat ve İncil'de ölenlere ne şekilde işlem yapılacağı hakkında herhangi bir bilgi kutsal kitaplarda

bulunmazken Kuran-ı Kerim'de Maide Suresi'nde çok açık bir şekilde ölenlerin gömülmesinin en uygun yol olacağı ifade edilmiştir. Maide Suresi'nde aslında ilk öldürülen insanın Hz. Âdem (AS)'ın oğlu Habil ve O'nu öldürenin de kıskançlığa kapılan kardeşi Kabil olduğu anlatılır. Kabil'in, öldürdüğüne pişman olduğu kardeşinin cenazesine ne yapacağını bilmez halde bulunmasına, bir karganın ölüyü gömmesi örnek gösterilerek, aslında ölen insana karşı en güzel davranışın ölen insanın gömülmesi olduğu anlatılmıştır.

Mausterien kültürün sonlarına yani 35 bin yıl öncesine gelindiğinde neanderthaller yeryüzünde kaybolmuş, homo sapiens ise kültürel evrimine devam etmekteydi. Artık kompozit araç yapımı artmış, dolayısıyla uzman avcılık dönemine geçilmiş hatta bu bereketli avlardan sonra besin biriktirilmeye de başlanmıştır. Aynı dönemlerde yaygın olarak Avrupa kıtasının batı ve güneyinde rastlanan mağaralardaki resimleriyle "mağara sanatı (cave art)" başlar. 300'den fazla mağarada resimler bulunsun da gerçekten 10-15 kadarı çok güzel ve renkli resimlerden oluşur. Artık av ve hayvanların kök boyalarla simgesel resimleri ya da muhteşem çizimleri mağara duvarlarını süslerken insanların hayallerinin, umutlarının ve olana kendi yorumlarını katmalarının da izleri görülmeye başlar. Mezolitik dönem adı verilen ve sanatın ilk ayak sesleri diyeceğimiz bu safhada, Fransa'daki Lascaux mağarasında görüldüğü gibi sapiensler ölümü (ölü insan) resmetmeye başlamıştır.

Ölümlerini gömmeye başladıktan sonra neolitik çağa yani 10 bin yıl öncesine gelinceye kadar, yerleşik kültüre geçmemiş olsa da insanlar ölü gömme ritüellerini, mezarlardaki cenaze yanına koydukları malzemeleri çoğaltarak, dünyanın çeşitli bölgelerinde mezarlar oluşturmuşlardır. Asıl neolitik döneme geçildiğinde yani tarım ve hayvancılığın başlamasıyla ilk yerleşim birimleri, köyler oluşmaya başlamıştır. Bu yerleşik hayatla birlikte yerleşme içi gömü geleneği de sık rastlanan bir tarz haline gelmiştir. Ölümler böylece toplu bir şekilde sağ kalanların dünyasından çok uzaklara değil hayatta olanların hemen yanına hatta onlarla iç içe gömülmüştür. Çayönü gibi neolitik yerleşimlerde bulunan bazı kafataslarından, ölümlerin gömülmesinden sonra uzun yıllar geçmesi beklenip daha sonra mezar açılarak kafatası çıkartılıp, üzeri yakılarak temizlenmiş ve üzerleri figürlerle bezenerek "beinhaus" denilen binalarda sergilenmiştir.

Yerleşme içi gömü geleneği Çatal Höyük gibi geç neolitik yerleşimlerde de görülmekte, bu gömülerin çeşitli duvar bezemeleriyle daha da çeşitlendirildiği izlenmektedir. Kalkolitik çağa yani 6 binli

yıllara gelindiğinde ev ve yerleşim içi gömülerin artan nüfusla birlikte sadece çocuklar için yapıldığını, yerleşim yerine yakın ama dışında nekropollerin oluşturulduğunu izlemektedir. Yine aynı yıllarda arkeolojik kazılardaki buluntular değerlendirildiğinde de, basit çukur mezarlardan pişmiş toprak küplere, taştan oluşan sandukalara gömülme geleneğinin yayıldığı görülmektedir. Prehistorik dönem nekropollerin de kalkolitik dönem adı verilen bakır, tunç ve demir çağlarında artan metalürjik ürünlerle birlikte mezarlarda da, yaygın metal süs eşyaları, silah ya da kişinin özel eşyalarına rastlanmaktadır. Aynı yıllarda toplumsal dini törenlerin çeşitli kozmolojilerin ve panteonlarında insanların hal dünyalarını süslemeye başladığı yıllardır.

Tunç çağı monarşilerinde artık ölümlerin basit nekropoller yerine statüsü gereği muhteşem abidevi mezarlara gömülmesi de yerleşmeye başlamıştır ki bunun en güzel örnekleri Mısır'da piramitler ve kral mezarlarının bulunduğu alanlardır. Tunç çağı sonlarına doğru yani 3 bin yıllarında ölü gömme geleneğinde ilk defa yakma mezar geleneğine doğru bir geçiş izlenir. İlk yakma mezarlar Suriye sınırı yakınlarında Gedikli beldesinde görülmüştür. Ölümler yüksek bir odun yığınının üzerinde yakılarak külleri killi topraktan yapılan küplere konulmuştur.

Bu tarihten sonra Troia, Ilıca, Boğaztepe, Beşiktepe nekropollerinde de görüldüğü gibi hem toprağa gömme, hem çeşitli sandukalarla gömme hem de yakarak küllerini saklama gelenekleri birlikte sürdürülmüştür. Farklı kültürlerde olsa ölü gömme törenleri ise birbirine çok benzemektedir. Troia savaşlarında ölen önemli şahsiyetlerin ölüm törenleri Hitit ölü gömme törenlerine çok benzemektedir. Büyük odun yığınları üzerinde yakılan cenazeleri ertesi sabah dökülen şarapla

söndürülmekte, toplanan kemikler yağların içine yatırılmakta ve keten bir kumaş parçasına sarılmaktaydı. Hititlere ait kazılardan anlaşıldığına göre, kimi ölümler yakılmakta, kimi ölümlerin sadece etleri yakılarak kemikleri saklanmakta, kimi ölümler ise boyun ile diz kapakları bağlanarak çömelleme durumunda gömülmekteydi. En çokta üst paleolitikte görülen cenin pozisyonuna benzer hoker şeklinde gömme işlemi uygulanmaktaydı ama burada ölümün daha çok bir uyku olduğu anlayışının bir hâkimiyeti vardı.

Artık 5 ve 6. yüzyıllara gelindiğinde ölü gömme ve ölünün bu işleme hazırlanmasında günler süren ciddi törenler yapılmaya başlanmış, ölünün hazırlanması, defnedilmesi, yemeklerin verilmesi, günlerce süren yas süreleriyle sosyal hayatta önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Milyonlarca yıldan sonra insan olma serüveninde bu güne gelen insan, Sokrat'ın "Bütün bir ömür, ölmeyi öğrenmekle geçer" söylemini atalarının nasıl ve nerede başlattığını hala anlamaya çalışmaktadır. Bu gün yüzbinlerce yıllık ölüm hakkındaki insanlığın bıraktığı izleri takip etmeye, bulup çıkarmaya ve buluntuları yorumlayarak ne düşünmüş ve nasıl anlamış olacaklarını tahmin etmeye çalışmaktan başka bir yol takip edemeyiz. Hayatın en gerçek ve en riyasız yanını gösteren ölüm; belki de insanın kendinin, varoluşunun farkına varışının da ipuçlarını taşımaktadır. İnsanın insan olma sürecinde milyonlarca, binlerce yıl biyolojik evrimi gerçekleştiren nasıl ki buluntuları takip ederek bir kronoloji oluşturabiliyorsak bu kadar yıl içerisinde çok uzun bir zaman geçtikten sonra, insanın ölmek üzerine dikkatinin odaklandığını, artık öleni öldüğü yerde bırakmak yerine onun ölümüne verdiği önemi, ölümünün kendisine anlattıklarını simgeleyen bazı işaretler bırakmaya başladığını ilk defa üst paleolitik dönemden itibaren görüyoruz.

Neanderthallerin aile mezarlıkları olduğu da söylenebilir. Çünkü Fransa'da Le Moustier'de bir mezarda üç çocuk ve 2 erişkin iskeleti bulunmuştur. Aynı mağarada çok sayıda küçük çukur ve buralara konmuş yiyecek ve aletlerin bulunması da; aslında neanderthal insanının, insanda bir ruh anlayışına ve ölümden sonraki yaşamı için ölenleri uğurladığına dair ipuçları olarak değerlendirilebilir. Yine enteresan mezarlardan biri; Şanidar mağarasında (Ortadoğu), bir erkek iskeleti yanında 7-8 tür çiçek polenin bulunmasıdır.